

PETNEHÁZI GÁBOR

KOVACSÓCZY FARKAS KÉZIRATOS FELJEGYZÉSEI
ÉS A 16. SZÁZADI MÁTYÁS-HAGYOMÁNY
(Elveszett históriás énekeink nyomában)*

Az irodalomtörténet Varjas Béla 1970-es közlése óta¹ tud a bécsi nemzeti könyvtár azon kéziratos kódexéről, amelyben Kovacsóczy Farkas, 1594-ben kivégzett erdélyi kancellár és kiváló humanista kéziratos feljegyzései találhatók.² A feljegyzések tartalmáról, készítőjéről illetve készítőiről ugyanakkor néhány érintőleges közlésen kívül azóta részletes elemzés nem látott napvilágot.³ Tanulmányom célja kettős: vázlatos ismertetést kíván nyújtani e jelentőségéhez képest mostanáig méltatlanul elhanyagolt kézirat egészéről, hogy ezzel is a szövegben rejlő számos lehetőség kiaknázására ösztönözön egyrészt; másrészt a feljegyzések között található két Mátyás-anekdota részletes

* Tanulmányom a „Szolgálatomat írom kegyelmednek”: *Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban* címmel Körmenyden, 2010. május 26–31. között rendezett konferencián felolvasott előadásom lényegesen kibővített és újragondolt változata. Hasznos kiegészítésükért köszönet illeti Öze Sándort és Ritoókné Szalay Ágneszt. Nem csupán iránymutató tanácsaiért, de a Pirmát Antal hagyatékából rendelkezésemre bocsátott, a feljegyzések mintegy háromnegyed részét gépelt átiratban tartalmazó két dossziéért külön és hálás köszönettel Balázs Mihálynak tartozom.

¹ VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, ItK, 1970, 129–151.

² 1575-ben szerzett bölcsész- és orvosdoktori diplomát a padovai egyetemen, 1576-tól Báthory István krakói udvarában az erdélyi kancellária titkára; 1578-tól 1594-ig, amikor is Báthory Zsigmond kivégezteti, Erdély kancellárja. Legjelentősebb műve a *Dialogus de administratione Transylvaniae* (Kolozsvár, 1584), amelyben Erdélynek a fejedelem (Báthory Zsigmond) kiskorúsága alatti kormányzásáról értekezik. Ezen kívül összesen további öt, nyomtatásban megjelent beszédét ismerjük. Életére vonatkozóan lásd SZÁDECZKY Lajos, *Kovacsóczy Farkas kancellár 1576–1594*, Bp., Franklin, 1891. Padovai éveit megelőzően alig tudunk róla valamit. Történeti feljegyzéseinek bolondóci keltezése azt valószínűsíti, hogy az 1560-as évek elején Bánffy László szolgálatában állhatott, majd ezt követően, közvetlenül, mielőtt Padovába ment volna, Forgách Ferenc alkalmazásában (vö. VARJAS 1970, 130–131). A *Dialogusról* legutóbb: KÖPECZI Béla, *A magyar politikai irodalom kezdeteihez (Kovacsóczy Farkas dialógusáról)*, ItK, 1970, 577–587; KAPOSI Márton, *A machiavellizmus jelenléte és Machiavelli hatása a magyar reneszánsz eszmévilágában* = K. M., *Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*, Bp., Hungarovox, 2006, 145–224; PETNEHÁZI Gábor, *Machiavellizált Erasmus? Kovacsóczy Farkas dialógusa* = *Classica, mediaevalia, neolatina*, V, Debrecen, 2010, 71–80.

³ A kéziratban található, Zacharia Delfino ellen írt pasquillusszal, valamint a szintén ott található, Oláh Miklós elleni invectivákkal foglalkozott RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes *A politikai satíra Magyarországon a XVI. században* c. cikkében, ItK, 1971, 265–277. A kortörténeti feljegyzésekről legutóbb: ALMÁSI Gábor, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Száz, 2006, 1405–1441, 1412–1413, 1417–1420.

elemzése révén fontos adalékokkal igyekszik szolgálni a Mátyás-hagyomány 16. századi alakulásának történetéhez.

I.

A bécsi nemzeti könyvtár Cod. S. N. 1912. jelzetű kéziratos kötete,⁴ ahogyan azt Varjas Béla 1982-ben megjelent monográfiájában is megállapította, „vegyes tartalmú ún. omniárium.”⁵ Asztronómiai jegyzetek, történeti, köztük kortörténeti, naplószerű feljegyzések, prédikációk, különféle epigrammák váltogatják egymást benne, olykor a szerző megjelölésével, olykor anélkül. Varjas nyomán meghonosodott két félreértést előljáróban tisztáznunk kell: 1. ha a feljegyzések túlnyomórészt Kovacsóczy keze munkájának tekinthetők is, az írásképp alapján ömellette még további két bejegyzővel mindenképpen érdemes számolni; 2. Kovacsóczy szorosán vett „szellemi termékének” teljes bizonyossággal a Varjas által is használt kortörténeti feljegyzések tekinthetők, valamint a Ritoókné Szalay Ágnes által ismertetett,⁶ Zacharia Delfino és Oláh Miklós ellen írott in-vektívák; a továbbiak átvételek, olykor névvel is megjelölt szerzőktől.

Kívülről a kézirat 18. századi olasz bőrkötéssel ellátott, 114 számozott lapból álló, néhol hiányos vagy tépett korabeli jegyzetfüzet, amely az egykori modenai hercegi könyvtárból került át 1948-ban az állami könyvtár állományába.⁷ Bécsbe tehát Itáliából került, erre bizonyosság a füzet elején található, nyilvánvalóan kései, talán a kötéssel egyidejű, jóllehet hiányos, olasz nyelvű tartalomjegyzék is. Esetlegesen beazonosítható vízzel vagy egyéb külső jegyek híján az eredeti provenienciát illetően csak találgatásokba bocsátkozhatunk.⁸ A tartalom alapján, amelyben a legkésőbbre biztosan datálható bejegyzés 1567 áprilisára esik, azt feltételezhetjük, hogy Kovacsóczy a jegyzetfüzetét magával vitte Padovába, ahová Berzeviczy Mártonnal és Forgách Ferencsel együtt érkezett 1568-ban.⁹ A füzet ezt követően elkallódhatott, majd pedig egy közelebből meg nem határozható időpontban a Habsburg-család modenai hercegi ágának könyvtárába került.

Tartalma az alábbiakban írható le:

⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. Series Nova 1912.

⁵ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 258.

⁶ RITOÓKNÉ 1971, 273–276.

⁷ Ismertetését lásd OTTO MAZAL, FRANZ UNTERKIRCHER, *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek: „Series nova” (Neuerwerbungen), Teil 2, Cod. Ser. n. 1601–3200*, Wien, Prachner, 1963 (Museion, N. F. 4, Bd. 2, T. 2), 130b–131b.

⁸ A tanulmány készítése során alapvetően az MTA Könyvtárának mikrofilmtárában található, A. 1984/IV. jelzetű (Kovacsóczy Farkas latin nyelvű feljegyzései 1563–1567) másolatot használtam, de 2011-ben a Klebelsberg-ösztöndíj jóvoltából alkalmam nyílt az eredeti kézirat megtekintésére is az ÖNB kézirattárában.

⁹ Forgách és Berzeviczy 1568. május 21-én iratkoznak be a juristák anyakönyvébe Padovában. Az *artes* egykorú anyakönyvei, ahol Kovacsóczy 1575-ben doktorátust szerzett, nem maradtak fenn. *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, I, Padova: 1264–1864*, coll. et ed. Andreas VERESS, Kolozsvár, 1915 (Fontes Rerum Hungaricarum, 1), 74.

Lapszám	Tartalom	Bejegyző kéz
1r–15v	asztronómiai feljegyzések: <i>Tabula quantitatis dierum; Puncta aequinoctialia et solstitialia; Circuli zodiaci divisio; Aetimon anni; Quae causae huic arti contemptum induxerunt; Quae causae impulsivae; De inventoribus (Herodotus, Diodorus, Servius, Laertius, Iosephus); Quibus cibis in singulis anni partibus utendum sit; Horae planetarum diei/noctis; Compendiolum continens praecepta aliquot de anni ratione, sive ut vulgus nominat computum ecclesiasticum; De anno et partibus inventoribusque eius; De Luna; De mensibus; De septimana; De divisione dierum; De cyclo solari ac investigatione litterae dominicalis; De aureo numero; De modo investigandi intervallum traduntur haec carmina (Elephas a terra festinat bubalus extra / Clericus facete decipitur gaudiis crebre / Articulum degener ganim excellit adulter / Doceo barbarum egomet considero nullum); De concurrentibus versiculi quattuor (Unum b, c duos concurrentes dabit tres / E quattuor dat, f quinque, g sex...); De inventione quadragesimae; De paschate; Index Aurei Numeri.</i>	Kovacsóczy
17r–18r	Kovacsóczy történeti feljegyzéseinek első része, díszes címsorral: <i>Rerum memorabilium collectaneae per successum et revolutionem annorum, ubi varia gesta imperatorum regum et principum continentur. Volfgangus Kovachoczy transcripsit in Bolondocz, anno gratiae MDLXIII.</i> Konstantinápoly bevételével indul, amelyet tévesen 1450-re tesz. A feljegyzések három lap után, 1558-ban, Izabella visszatérével félbeszakadnak.	Kovacsóczy
19r–21v	asztronómiai jegyzetek, több helyen hiányos, tépett részletek	2. kéz
22r	Oratio funebris-töredék	3. kéz
24r–29v	<i>Oratio de S. Joannis Evangelistae laudibus.</i>	3. kéz
30r	asztronómiai jegyzetek	2. kéz
30v–36v	üres	
37r–38v	töredék epigramma (kitépve)	Kovacsóczy
39r–41v	<i>Elegans historia</i> (az első Mátyás-anekdota: Bánffy Miklós bebörtönzése)	Kovacsóczy
42r–45r	<i>Quaedam vetusta scitu dignissima</i> (levélváltás Mátyás és Bajazid török szultán között, Váradi Péter fogsága; a második Mátyás-anekdota)	Kovacsóczy
45v–47r	<i>Memorabilis et horribilis lapsus cujusdam honestae matronae erphordiae. Recitatus a D. Martino Luthero in publica lectione</i> (áthúzott)	Kovacsóczy
47v	A végítéletet beharangozó 17 jel (<i>Signa precedentia ultimum diem iudicii</i>)	Kovacsóczy
48r	<i>In aulam</i> címmel 23 hexameter az udvar ellen, a latin ábécé betűi szerint. (<i>Alphabetum aulicum</i> címmel az Oláh-kódexben is szerepel. A dalmát költő, Tranquillus Andronicus műve)	Kovacsóczy
49r	<i>Pasquillus in Zachariam Delphinum</i> (áthúzott)	Kovacsóczy
50r–51v	Miksa 1566-os sikertelen hadjáratának a „seregszemléje” (a felvonult csapatok, létszámadatokkal) az alábbi címmel: <i>Expeditio imperatoris Maximiliani secundi in Hungaria contra Solimanum Imperatorem Turcarum, Anno Dni MDLXVI, quo anno duo fortissima praesidia Zygeth ac Gyula a Turcis expugnata sunt, cum aliis quam plurimis castellis. Insuper tartari ad usque in inferiori Hungariae sub duce eorum Tamerlano Magni Chani illorum imperatoris filio, miserandam ac tam memorandam illam depopulationem fecerunt. Atque ipse quoque Turcarum Imperator sub Zygeth mortuus est.</i> Ezt követi a csapatok felsorolása.	Kovacsóczy

Lapszám	Tartalom	Bejegyző kéz
52r	Sambucusnak Perényi Gábor halálára írt epigrammája az alábbi címmel: <i>De obitu Spectabilis et magnifici domini Gabrielis de Peren comitis comitatus Abauuariensis, judicis curiae et consilarii S. Caes. Regiaeque Majestatis, qui Posonii in comitiis 28 die junii mortuus et ultima ejusdem mensis in capellam ecclesiae S. Martini cum funebri pompa comitantibus omnibus dominis baronibus reliquisque regnicolis totaque aula imperatori delatus est.</i>	Kovacsóczy
53r–56v	Gúnyversek Oláh Miklós halálára: <i>Epitaphium Nicolai Olahi Archiepiscopi Strigoniensis; In obitum Nicolai Olahi; In tumulum Nicolai Olahi, etc.</i>	Kovacsóczy
57r–58r	Különféle epigrammák az alábbi címekkel: <i>De diluvio huius anni MDLXVII Nicolai Stoppii praedictio</i> <i>De indutiis pactis inter Maximilianum II Imp. Max. et Soltanum Selimum Turcarum Regem</i> <i>De intestino in Galliis composito...</i> <i>De tumultibus bellicis seditionibusque Belgicis</i>	Kovacsóczy
59r–61r	<i>Invectiva in Nicolaum Olahum Archiepiscopum Strigoniensem</i>	Kovacsóczy
61v	olasz fogalmazvány töredék	Kovacsóczy
62r–97r	Kovacsóczy feljegyzései folytatódnak: az eseményeket Miksa 1563-as pozsonyi koronázásának leírásával kezdi, az utolsó bejegyzés 1567 áprilisából származik. Címsor nélkül kezd, a lap tetején egyszerűen feltünteti az évszámot: <i>Anno MDLXIII</i> <i>Celebrata sunt Posonii comitiae pro coronatione Maximiliani in regem Hungariae.</i>	Kovacsóczy
98r–111v	üres	
112r	A <i>Gesta Romanorum</i> egyik történetéből kivonatolt sentenciák: <i>potentia est justitia, ideo terra sine lege</i> <i>dies est nox, ideo terra sine via</i> <i>fuga est in pugna, ideo regnum sine honore</i> <i>unum est duo, ideo regnum sine veritate</i> <i>amicus est inimicus, ideo regnum sine fidelitate</i> <i>malum est bonum, ideo regnum sine pietate</i> <i>ratio habet licentiam, ideo regnum sine nomine</i> <i>fur est praepositus, ideo regnum sine pecunia</i> <i>corrobolla vult esse aquila, ideo nulla discretio in patria</i> <i>voluntas est consiliarius, ideo terra male disponitur</i> <i>denarius dat sententiam, ideo terra male regitur</i> <i>deus est mortuus, ideo totum regnum est peccatoribus repletum</i> Ezt követi Regiomontanus jóslata az 1588-ban bekövetkező nagy világhatasztrófáról: <i>Prognosticon vaticinii Joannis Regiomontani, repertum in Cenobrio Castello, quod est inter Norimbergam et Ratisbonam a Brusio Laurentii</i> <i>Post mille expletus a partu Virginis annos</i> <i>Et post quingentos rursus ab orbe datos</i> <i>Octogesimus octavus mirabilis annus...</i>	Kovacsóczy

Lapszám	Tartalom	Bejegyző kéz
112v	Lorenzo Valla sírepigrammája – <i>Epitaphium Laurentii Vallae</i> A sziléziai humanistának, Georgius Logusnak tulajdonított sorok: <i>Carmina Georgii Logi:</i> <i>Ante leves ergo pascentur in aequore cervi</i> <i>et freta destituent nudos in littore pisces</i> <i>ante et Danubium sicco pede transibit infans</i> <i>et citius totum testudo circuit orbem</i> <i>quam sint teutonicis defensi panrones armis.</i> Pál napjára vonatkozó megfigyelések (<i>Vulgaris et vera sententia</i>): <i>Clara dies Pauli signat bona tempora anni</i> <i>Si fuerint nebulae pereant animalia quaeque</i> <i>Si fuerint venti designat praelia gentis</i> <i>Si pluit aut ningit designat tempora cara</i>	Kovacsóczy
113r	<i>Caupo quidam</i> kezdetű anekdota Kanizsai Jánosról	Kovacsóczy
113v	I. Zsigmond lengyel királyról szóló anekdota	Kovacsóczy
114r	Kétsoros Marcellus Palingenius <i>Stellatus Zodiacus vitae</i> c. művéből (IX, 774–775): <i>Quodque tibi nolles, aliis fecisse caveto</i> <i>Quodque tibi velles, aliis praestare studeto</i>	Kovacsóczy
114v	Vegyes idézetek: Ovidius, <i>Tristia</i> I, 9, 5–11: <i>Donec eris felix...</i> Ismeretlen: <i>Felle columba caret, rostro non laedit et ungues</i> <i>possidet innocuos, granaque pura legit.</i> Alul: <i>Cor sapit et pulmo loquitur fel concitat iram</i> <i>Splen ridere facit, facit amare iecur.</i>	Kovacsóczy

Tizenegy lap kivételével valamennyi bejegyzés Kovacsóczy keze nyomát őrzi. A füzetet éveken keresztül használhatta, ezalatt az írásképe is módosult valamelyest. Korai, iskolai jellegű bejegyzéseknek kell tekintenünk az asztronómiai jegyzeteket, a *Gesta Romanorum*ból,¹⁰ Ovidiustól és a *Zodiacus vitae*-ből¹¹ vett idézeteket. Ez utóbbi mű

¹⁰ A teljes szöveg a *Gesta Romanorum* 144. fejezetében (kritikai kiadását lásd: *Gesta Romanorum*, Hrsg. Hermann OESTERLEY, Berlin, 1872): *De statu mundi actuali*. „Fertur de quodam rege, cuius regnum in tam subitam devenit mutationem, quod bonum in malum, verum in falsum, forte in debile, iustum in iniustum est mutatum. Quam mutationem rex admirans a quattuor philosophis sapientissimis causam huius quaesivit. Qui inquam philosophi post sanam deliberationem ad quattuor portas civitatis pergentes, quilibet eorum tres causas ibidem scripsit. Primus scripsit: Potentia est iustitia, ideo terra sine lege; dies est nox, ideo terra sine via; fuga est pugna, ideo regnum sine honore. Secundus scripsit: Unus est duo, ideo regnum sine veritate; amicus est inimicus, ideo regnum sine fidelitate; malum est bonum, ideo terra sine pietate. Tertius scripsit: Ratio habet licentiam, ideo regnum sine nomine; fur est propositus, ideo regnum sine pecuniis; corrobola vult esse aquila, ideo nulla discretio in patria. Quartus scripsit: Voluntas est consiliarius, ideo terra male colitur; denarius dat iudicium seu sententiam, ideo terra male regitur; deus est mortuus, ideo totum regnum peccatoribus est repletum.” Magyar fordítása, *A' világnak munkás állapotjáról* címmel HALLER János *Hármas históriájának* II. kötetében: *Gesta Romanorum*, ford. HALLER János, kiad. KATONA Lajos, Bp., Franklin, 1900, 384.

használata egy kétsoros idézet alapján természetesen teljes bizonyossággal nem állítható, de figyelemre méltó, hogy a tizenkét könyvből álló költeményt különösen a protestáns iskolákban használták a 16. század második felében, ami a kéziratban szereplő Luther-féle prédikációval együtt már Kovacsóczy eddig is feltételezett protestáns kötődését erősíti.¹² A korra jellemző khiliasztikus légkör lecsapódásának tekinthetjük a végítéletet beharangozó tizenhét jelnek és Regiomontanus verses jóslatának a feljegyzését.¹³

A kézirat több ponton rokonságot mutat néhány ismert és fennmaradt egykorú vagy korábbi magyarországi kódexszel. Ritoókné említett cikkében ír arról a 16. század első felében élt dalmát humanistához, Andronicus Tranquillushoz köthető, az udvari talpnyalást pellengérré állító, *Alphabetum aulicum* című, 23 hexameterből álló költeményről, amely Oláh Miklós albumában maradt fenn. Ugyanez a költemény, *In aulam* címmel megtalálható Kovacsóczy kéziratában is, a 48. lapon.¹⁴

Ennél jóval szorosabb rokonság tételezhető fel Kovacsóczy kézírata és az ún. Nádasdy-féle nagyobb kódex között.¹⁵ Túl azon ugyanis, hogy ebben, valamint a feltehetően erről másolt Festetics-kódexben is szerepel a két, alább elemzésre kerülő Mátyás-anekdota, megtalálható bennük Georgius Logus költeménye, a Pál-napi időjóslatok, ill. a *Caupo quidam* kezdetű anekdota is.¹⁶

Ennek a tanulmánynak nem célja, hogy külön-külön, részletes elemzést adjon a kéziratban szereplő valamennyi tételről; már a tartalomjegyzékből és az eddig leírtakból is kitetszhet azonban, hogy Kovacsóczy feljegyzései még számos olyan kérdést tartogatnak, amelyek megoldása értékes eredményekkel gazdagíthatja a 16. századi magyarországi művelődés történetét. A naplószerű feljegyzések Kovacsóczy életére, Forgách Ferencsel való kapcsolatára nézvést még számos információval szolgálhatnak. Külön elem-

¹¹ Pietro Angelo MANZOLI (Marcellus Palingenius Stellatus), *Zodiacus vitae sive de hominis vita libri XII*, ed. Hermann WEISE, Lipcse, 1832. A ferrarai humanista (1500–1543) eredetileg Bázelen, 1543-ban megjelent műve különösen az angolszász világban volt sokáig használatban mint iskolai olvasmány. 1559-ben indexre került.

¹² Az unitárius egyház történetében (KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 281) egyenesen mint unitárius szerepel.

¹³ Vö. az 1566. év történetíróknál is megjelenő *prodigiumait*; FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról*, XIV. könyv = *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 839.

¹⁴ RITOÓKNÉ 1971, 272–273. A költeményt közli: *Analecta recentiora ad historiam Renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Stephanus HEGEDÜS, Bp., 1906, 428.

¹⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 39.

¹⁶ A Festetics-kódex: OSZK, Fol. Lat. 4355. KOVACHICH József Miklós műve alapján (*Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitalium*, Pest, 1820) mindkettőt ismerteti: JÁNOSI Mónika, *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*, MKsz, 1978, 225–254, 235–251. Kovachich a Nádasdy-kódex keletkezését 1558-ra, a Festeticsét 1583-ra teszi. A Georgius Logus (Georg von Logau, 1500 k.–1553) sziléziai költőnek tulajdonított vers lényegében egy kiragadott és kiegészített részlet Vergilius I. eclogájából (59–60). Az általam talált kiadásokban ugyanakkor a költemény nem szerepel, és nem is tűnik valószínűnek, hogy a Ferdinándhoz hű, Szapolyai ellen több támadó verset is író költő lenne a szerzője a leplezetlen németellenességet tükröző soroknak. Vö. *Analecta recentiora*, 237–276; *Georgii Logi Silesii ad Inclytum Ferdinandum Pannoniae et Bohemiae Regem Invictissimum Hendecasyllabi, Elegiae et Epigrammata*, Viennae Pannoniae, Hieronymus Viator, 1529 (Österreichische Nationalbibliothek).

zések tárgyát képezhetik Luther prédikációja, illetve a kézirat végén található, Kanizsai Jánosról¹⁷ és I. Zsigmondról szóló anekdoták. A *Gesta Romanorum*ból szereplő idézet a középkori mű magyarországi recepciótörténetéhez szolgáltat értékes adalékot. Az asztronómiai jegyzeteket egy külön tanulmány keretein belül érdemes lenne összevetni a Szalkai-kódexben megőrzött hasonló jegyzetekkel,¹⁸ illetve az elemzést, mint azt a Szalkai-kódexet feldolgozó monográfiájában Mészáros István is felvetette,¹⁹ ki lehetne terjeszteni Apácai Csere János *Magyar Encyclopaediájának Az égi dolgokról* írott hatodik fejezetére.²⁰ Az egyes kisebb költemények szintén fontos rész tanulmányok tárgyát képezhetik. Mindezekén túl a további kutatás előtt álló feladat marad a kézirat beillesztése 16. századi kódexeink közé, és az esetlegesen fellelhető további tartalmi kapcsolódások feltárása révén annak a közegnek a meghatározása, amelyhez az azonos tartalmak keletkezése köthető.

II.

A 16. századi Mátyás-hagyomány, amelybe az alább részletesen tárgyalandó, Kovácsóczy feljegyzései között is megmaradt két történetet szándékozunk beilleszteni, el-
lentmondásos képet mutat. Egyfelől a nyomtatott hagyomány szinte teljes hiánya figyelhető meg a század közepéig, másfelől tudomásunk van egy gazdag és már a király életében formálódni kezdő szóbeli hagyományról, amelyből művük megírásakor Bonfini és Galeotto Marzio is merített.²¹

A nyomtatott hagyomány két legfőbb letéteményese Thuróczy 1488-ban kiadott krónikája és Bonfini monumentális, a teljes megjelenést (benne a Mátyás uralkodásáról

¹⁷ Meghalt 1418-ban. Luxemburgi Zsigmond alatt esztergomi érsek, magyar, majd birodalmi főkancellár, 1414–1417 között királyi helytartó.

¹⁸ MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972. Az asztronómiai tananyag ismertetése: 55–95.

¹⁹ MÉSZÁROS 1972, 58, 60. jegyzet.

²⁰ Anélkül, hogy mélyebben belemennénk: Kovácsóczy és Szalkai asztronómiai jegyzetei számos ponton egyezést, illetve hasonlóságot mutatnak; Kovácsóczy Szalkaihoz hasonlóan egy olyan kéziratról másolhatta a jegyzeteket, amelyet több helyen marginális megjegyzésekkel egészítettek ki. A két kézirat tartalmának egyezése, a mintegy 60–70 év távolság ellenére is azt jelzi, hogy lényegi változás ennek az iskolai tárgynak a hazai oktatásában az 1560-as évekig nem ment végbe – azzal együtt természetesen, hogy Kovácsóczy asztronómiai jegyzetei terjedelemben és részletességben elmaradnak a Szalkai-kódexben találhatóaktól, ami azt jelentheti, hogy inkább afféle összefoglalását képezték a korra már letisztult alapismereteknek, míg a Szalkai-kódex a saját korában ennél jóval magasabb színvonalat képviselhetett. Ezzel szemben Apácai Csere *Encyclopaediája*, majd száz évvel Kovácsóczy után, ettől már lényegesen eltérő, jóval inkább a modern csillagászat felé közelítő ismeretanyagot nyújt, annak az alapvető változásnak is megfelelően, amely e tudományban nagyjából a 16. század végére és a 17. század elejére teljesedett ki. Vö. APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, s. a. r. BÀN Imre, Bp., Szépirodalmi, 1959, *Az égi dolgokról*: 133–160; forrásairól: 23–24.

²¹ Erre Galeotto maga is utal: GALEOTTO MARZIO *Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről*, ford. KARDOS Tibor = *Humanista történetírók, i. m.*, 52–107, 52. A szóbeli hagyomány megjelenéséről Bonfininál vö. KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973 (*Humanizmus és Reformáció*, 1), 183–197.

írtakkal) azonban egészen Zsámboky János 1568-as kiadásáig nélkülöző magyar története volt;²² ez abból a tényből is kitetszik, hogy ez a két mű lett az alapja annak a két históriás éneknek is, amely az 1570-es évek elején, jelenlegi ismereteink szerint első ízben dolgozta fel a nagy király alakját magyar nyelven.

Az 1568-as, ill. az ezt megelőzően Heltainál Kolozsvárott, 1565-ben megjelent (kizárólag a Mátyás-történetet, ám azt sem teljes egészében tartalmazó)²³ latin Bonfini-kiadások és a magyar históriás énekek nyomtatott megjelenése ugyanakkor csak az egyik, lassan megszülető választ jelentették a század közepétől egyre inkább növekvő érdeklődésre Mátyás alakja iránt. A történeti adatok, levelek, Mátyás személyéhez fűződő különböző történetek, anekdoták kéziratos lejegyzése, a történeti hitelesség igényével, latin nyelven, szintén a 16. században, de már ezt megelőzően elkezdődhetett. Számos olyan 16. századi kódexről tudunk, amely Mátyás levelezésének darabjait tartalmazza,²⁴ és amint azt fentebb már említettük, az a két történet, amely Kovacsóczy bécsi feljegyzéseiben maradt ránk, több korabeli kéziratban szintén megtalálható.

Mindkét történet egy-egy olyan esetről ad hírt, amikor a király hirtelen haragjában, bírói eljárás nélkül tömlöcbe vetette egy befolyásos és kipróbált hívét. Mindkét eset valóban megtörtént, Bonfini is hírt ad róluk.²⁵ Az indoklás, valamint a háttértörténet azonban teljesen eltér a történetíróknál leírtaktól, és a királyt egyértelműen zsarnoki színben tünteti fel. Ez is a magyarázata lehet annak, hogy a két „história” miért csak a 17. illetve a 18. században került be a nyomtatott történeti művekbe, az éppen a 16. század második felében kialakuló és a magyar történeti tudatban előkelő pozícióját elfoglaló, rendkívül színes, de egyértelműen pozitív Mátyás-kép keretein pedig miért maradt kívül.

A két feljegyzés Kovacsóczynál közvetlenül egymás után található a 39–45. lapokon, a kézírás alapján ugyanabban az időben is vethették papírra őket. Sorrendben az első az *Elegans historia*. A modern történeti szakirodalomban eddig csak érintett²⁶ anekdota szerint Mátyás király, aki *naturā fuit pronus in Venerem*, két évig tartó fogsággal sújtotta egyik legmegbízhatóbb hívét, Bánffy Miklós pozsonyi főispánt (ő volt az például, aki

²² Magyarul: THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁTH János, Bp., Európa, 1980²; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995. Bonfini kiadástörténetéhez vö. Uő, *Antonio Bonfini és műve* = uo., 1009–1019.

²³ *Historia incliti Matthiae Hunyadi regis Hungariae augustissimi, ex Antonio BONFINI historici diserti libris decadis primum tertiae deinde quartae (quae latuit hactenus nullibique impressa fuit) in unum congesta ac disposita a Caspare HELTO Claudiopolitanae ecclesiae ministro ac typographo*, Claudiopoli, 1565. A kiadáshoz Szikszai Fabricius Balázs/Vazul írt előszót, amely talán a legelső megfogalmazása annak a retrospektív, egyértelműen pozitív Mátyás-képnek, ami a magyar történelemszemléletnek-történeti tudatnak máig az egyik sarokköve. Magyarul: SZIKSZAI FABRICIUS Vazul *Előszava a kegyes olvasóhoz Bonfinius Antalnak a nemes Hunyadi Mátyás felséges magyar király számára írt történelme elé*, ford. KULCSÁR Péter = *Humanista történetírók*, i. m., 14–28.

²⁴ Vö. Mátyás diplomáciai leveleinek kézíratairól: *Mátyás király levelei – külügyi osztály 1458–1490 (Mathiae Corvini regis epistolae exterae)*, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., 1893–1895; reprintje: kiad. MAYER Gyula, Bp., Nap Kiadó, 2008, előszó (FRAKNÓI Vilmos), 7–9 (V–VII), utószó (MAYER Gyula), 959–961.

²⁵ Bonfini, IV, 6, 230; IV, 8, 55.

²⁶ Vö. KUBINYI András, *Hunyadi Mátyás a személyiség és a király*, Aetas, 2007, 83–100, 94; Uő, *Mátyás király*, Bp., Vince Kiadó, 2001, 96–97.

1474-ben megkérte Beatrixot a király számára, ennek tudható be, hogy szerepel Bonfini *Symposionjában* is), csupáncsak azért, mert szemet vetett annak hitvesére, Sagoni Margit hercegnőre, akit férje, tudomást szerezvén a király eme hajlandóságáról, a királyi vizitáció elől alsólendvai birtokára menekített, az asszonynak pedig, az egyik ügyes servitor, Cseneházy Benedek, pozsonyi várkapitány sikeres dezinformációs tevékenységének hála (a bebörtönzött Bánffy nevében leveleket hamisított úrnőjének), ura fogságáról két éven át fogalma sem volt, és csak akkor derült ki a turpisság, amikor a hazatérő nagyúr a tömlőben megnövesztett szakállán élcelődő feleségének – annak legnagyobb döbbenetére – tudomására hozta, hol is tartózkodott valójában a közben eltelt idő alatt. A „história” cselekményének szerkezete a hű szolga szerepét domborítja ki. Cseneházy Mátyás érkezése előtt figyelmezteti urát: a király esetleg megharagudhat, ha nem találja Pozsonyban az asszonyt, ellenben ha közeledésére elutasítást kap válaszul, valószínűleg nem fog erőszakhoz folyamodni. Amikor Bánffy az intő szóra nem hallgatva tényleg hazaküldi feleségét, a király pedig valóban haragra gerjed és tömlőbe akarja küldeni Bánffyt, a parancs végrehajtását Cseneházy megtagadja, majd a vár kulcsait átadva a királynak, csapataival elhagyja az erősséget. Kivonulás közben látja, hogy urát láncra verve egy hadimasina után kötözték, ezt szóvá teszi a királynak, aki erre kegyetlenségét belátva megparancsolja, hogy tegyék fel a szekérre a bárót. A záró momentum a levélhamisítás, majd a leleplezés.

A történet nem ezzel a címmel ugyan, de szinte teljesen azonos szöveggel a 18. században kiadásra került Bél Mátyás *Adparatusának* második kötetében,²⁷ amelyre két emberöltővel később Katona István is hivatkozott a *Historia critica*-ban.²⁸ Bél a szöveget Gregoriáncz Pál (megh. 1565) győri püspök, majd élete végén kalocsai érsek kéziratban maradt (mint Bél írja a bevezetőben és a história címében is: *ex schedis desumpta*), *Breviarium rerum Hungaricarum* címmel kiadott rövid magyar történetének *Appendix Priorjaként* adta ki *De serenissimo Rege Matthia et Nicolao Banffy* címmel. Érdekesség, hogy az *Appendix Posterior* egy szintén Mátyáshoz kapcsolódó anekdota, *De oratore Turcarum, a Mathia rege deluso*, amely nem egyezik a talán ismertebb, Oláh Miklós *Hungariájában* fennmaradt, a visegrádi palota pompájának láttán szavát feledő török követéről szóló történettel,²⁹ ám ugyanakkor a motívumnak lényegében egy variánsa, amelyben azt írja le, hogy a rábeszélőképességéről hírhedett és azzal kérkedő török követ, miután Mátyás Bécsújhely ostroma idején a város falai alatt, a levegőben repkedő nyílvesszők és puszkagolyók záporában fogadja, teljesen elfeledkezik arról, milyen választ is kapott, majd kénytelen szégyenszemre elkullogni, miután a király másnap, kérésre sem hajlandó előző napi válaszát megismételni.³⁰

²⁷ Matthias BEL, *Adparatus ad historiam Hungariae*, Posonii, typis Joannis Paulli Royer, 1735.

²⁸ Stephanus KATONA, *Historia critica regum Hungariae, stirpis mixtae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*, XV, Colotzae, typis Scholarum Piarum, 1792, 361–366. A szöveg Bél Mátyás kiadása alapján készült magyar fordítása: *Krónikáink magyarul*, III/2, vál., ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 2007, 134–136.

²⁹ OLÁH Miklós, *Hungaria*, 6. fej.

³⁰ Magyar fordítását lásd *Krónikáink magyarul*, III/2, 136.

Gregoriáncz egy olyan „kis” szerző, akiről alig tudunk valamit, műveiből Bél Mátyáson kívül Kovachich Márton György 1798-ban a *Scriptores rerum Hungaricarum minores* című gyűjtemény első kötetében publikált még,³¹ és életéről is csupán annyit ismerünk, amennyit e két 18. századi tudós férfiú, ill. rájuk támaszkodva a modern korban Bartoniek Emma³² leírtak.

Érdemes lenne akár a Bél által használt kéziratokról, akár magáról Gregoriánczról többet tudnunk ahhoz, hogy a kézirati hagyományról érvényes állításokat fogalmazhassunk meg; addig csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Megjegyzendő azonban, hogy a már említett, Nádasdy-féle nagyobb kódexben ugyanebben a sorrendben követi egymást Bánffy Miklós históriája és a Mátyás–Bajazid levélváltás, és ugyanennek a kódexnek a végén található Gregoriáncz Pál *Mnemosyne* című munkája, amely lényegében Magyarország főméltóságainak névsora 1558-ból.³³ Ez még nem jelenti azt, hogy Bél forrása ez a kézirat lett volna. Jánosi Mónika 1978-as tanulmányában ugyanis egy olyan, a 16. század elejéről származó kódexet is említ (ez a Kollár-féle I. kódex), amelyben viszont a Bélnél már említett, *Appendix Posterior*ként felvett és Gregoriáncznak tulajdonított, török követről szóló történet szerepel együtt Mátyás és Bajazid alább részletesen elemzésre kerülő levélváltásával.³⁴ Bél tehát egy olyan, Gregoriáncznak tulajdonított kéziratot használhatott, amelyben a Bánffy-ról és a török követről szóló história együtt szerepelhetett.

A Bánffy-história Bél által közölt szövegét összevetettem Kovacsóczy kéziratával. Számos eltérést találtam, azonban mindegyik olyan mértékű csupán, amely akár 16., akár 18. századi hibás olvasatból vagy félrehallásból származhat. A történet egyik lejegyzője tehát Gregoriáncz volt, de Kovacsóczy valószínűleg egy olyan kódexet használt, amelyben – mint például a Nádasdy-féle nagyobb kódexben – az uralkodók közti levélváltás a Bánffy-históriával szerepelt együtt. Bárki is volt a latin változat eredeti szerzője azonban, az mindenesetre dokumentált tény, hogy Bánffy Miklós bebörtönzésének históriája, Cseneházy Benedek szerepének a kidomborításával együtt (levélhamisítás), ismert és igaznak tartott történet volt még az 1550-es években is. Mégpedig valószínűleg magyarul. Bizonyosság erre Csányi Ákos tisztartó Nádasdy Tamáshoz írott két levele is, 1552-ből és 1555-ből.³⁵

³¹ *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, edidit Martinus Georgius KOVACHICH, Budae, typis Regiae Universitatis, 1798, 98–111.

³² BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 128–132.

³³ JÁNOSI 1978, 235–251.

³⁴ JÁNOSI 1978, 223.

³⁵ *500 magyar levél a XVI. századból – Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*, I–II, kiad. ÖZE Sándor, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 19. levél (E 185, 761–762): „Kegielmes uram, az én éltik való zolkálatomnak utána, kegielmed levelét mekértvén, bizoni bánom, hofi ilien hertelen búsótóták kegielmedet betekségébe, bizoni azt is iken bántam, hofi kegielmed hon nem létébe azoniomat ü kegielmét búsótóták. Ani főember volt ü kegielme körül, hofi mekóhaták volna ükegielmét eféle búsulástul, ha akarták volna. Bánfi Miklóst Mátjás királi fokva tartota. Jámbor zolkái voltak: akort tuta azonok, mikort urát hazajüvén zemével láta, hofi meknót zakála”; ill. 41. levél (E 185, 7141–7143): „Könierkek kegielmednek, mint kegiemes uramnak, könerülen az ártatlan véren, mekemplékezvén kegielmed az Teneházi Gienes [!] jámbor hiü zolkálatjáról

Kovacsóczy kapcsolata a Bánffy családdal, mint azt Varjas Béla is 1970-es cikkében helyesen megállapította, a történeti feljegyzések bolondóci keltezéséből elég egyértelműnek tűnik, és ily módon megerősíti Szádeczky Lajos, Kovacsóczy máig egyetlen monográfiájának a feltevését, hogy a kivégzett erdélyi kancellár apai ágon déli, netán szlavóniai eredetű lett volna, ahol az előneve szerint is alsólendvai Bánffyaknak – Mátyástól nyert adományuk révén – kiterjedt birtokaik voltak.³⁶ Érdekesség, hogy a családnak fennmaradt egy kalendáriumba feljegyzett családi krónikája, amelyet a közelmúltban kiadtak, ebben azonban a történet nem szerepel.³⁷ Mindezek alapján tehát vagy a főúr, vagy a familiáris családjának fent nem maradt szóhagyománya alapján jegyezték le a történetet, egy közelebről meg nem határozható, 16. század első felére tehető időpontban, illetve – és a história megformáltsága, nagyfokú dramatizáltsága megengedi ezt a lehetőséget is – a latin történet lejegyzője egy olyan, már készre formált, irodalmi jellegű forrást (széphistória) használhatott, amely a korban egyáltalán nem szokatlan módon talán csak szóhagyomány útján, esetleg kéziratban terjedt.³⁸

Rátérve a Kovacsóczyhoz az *Elegans historia* után következő, *Quaedam vetusta scitu dignissima* címet viselő feljegyzésre, némileg hasonló kép bontakozik ki a szemünk előtt, mint a *historia* esetében. Ez a kéziratban összesen hétlapnyi feljegyzés ugyanis nem más, mint Mátyás király és II. Bajazid török szultán egymással váltott négy levele egy bevezetővel és Váradi Péter bebörtönzését a levelekkel hitelesítő zárlattal együtt. A levelek egy csoportban hagyományozódhattak már igen korán, talán már a 16. század első felétől kezdődően. Ezt bizonyítják egyrészt a Kovacsóczy feljegyzéseit megelőző, már említett kéziratok (Kollár-féle I. kódex, Nádasdy-féle nagyobb kódex), illetve a korai „kanonizáció” mellett szól az is, hogy a Mátyás leveleiből az első nyomtatott gyűjteményt Kassán, 1743-ban kiadó Kelcz Imre jezsuita atya e négy levelet kiadványa élén, együtt közli.³⁹ A történet legkorábbi történetírói feldolgozása a 17. század elején alkotó Révay Péter *De Monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* (Francofurti, 1659) című munkájához köthető. Révay a leveleket meglehetősen bőbeszédűen parafrázálva tudósít az eseményekről, amelyhez csatolja a szintén igen terjedelmes és drámai momentumokat sem nélkülöző anekdotát Váradi Péter kancellár, kalocsai érsek felpofoztatásáról és Árva várába zárásáról (a szűkös Árva vára-béli cellát megpillantó Váradi például így sóhajt fel: *Arva fuisti Petre, arva eris, in Arva morieris*).

Posoni várába, az ő urának Bánfi Miklós uramnak foksákába Matias királitul, és ura foksákának ani ideik való eltitkolásáról azonianak hogi chak zemével láta az zakálba, hogi mekjüt.”

³⁶ Vö. TANTALICS Béla, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, Lenti, 2009, 15–50.

³⁷ TANTALICS 89–170.

³⁸ Vö. VARJAS 1982, 9: „Ebben az időben a magyar nyelvű műveknek, főként a profán témájúaknak jelentős része ritkán jutott csak el a nyomdafestékgig. Terjesztésük két legáltalánosabb módja: a memorizált, élőszóban tovább adott, áthagyományozott szöveg és a kézíratos másolat.” Fontos még kiemelni, mint azt Varjas is teszi ugyanott, hogy ez a középkori eredetű és jellegű szóbeliség nem azonosítható a későbbi értelemben vett folklórral.

³⁹ Emericus KELCZ, *Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae ad pontifices, imperatores, reges...*, Cassoviae, 1743.

A történet, amelyet Kovacsóczy egyszerű történelmi érdeklődéstől vezérelve, mint írja, *propter studii synceram simplicitatem ad rei memoriam eternam* jegyzett le, röviden a következő: Bajazid, miután az egyiptomi szultán fellázadt ellene, levelet ír Mátyásnak, hogy kössenek békét, hiszen mindketten kétfrontos háborúra vannak kényszerítve. Az ajánlatra Mátyás válaszelevelében kedvezően reagál. A szultán azonban a fegyverszünetet megszegve, Moldva és Havasalföld határán Kilia és Akkerman⁴⁰ kulcsfontosságú erősegeit fondorlattal elfoglalja, és Mátyásnak a béke megszegését a szemére hányó levelére azt a választ adja, hogy ez a két vár nem is volt belefoglalva a szerződésbe. Erre a király, teszi hozzá legrövidebben Kelcz, kissé bővebben Kovacsóczy, és igen terjedelmesen Révay, Váradi Pétert, a szerződés szövegezőjét, akinek szándékos vagy véletlen hibájából a *malheur* megesett, hirtelen haragjában saját kezű testi fenytetésben részesíti, majd Árva várába zárja, ahonnan az ura haláláig ki sem szabadul.

A történet szavahihetőségét Fraknói Vilmos Mátyás-monográfiájában megkérdőjelezte, egyrészt kronológiai alapon, mivel szerint Váradi bebörtönzése már a két említett vár török általi elfoglalása előtt megtörtént, másrészt a velencei követ 1489-es jelentései alapján, amelyek szerint Mátyás azt mondta a még mindig börtönben lévő, ám éppen a velencei követ közbenjárásának köszönhetően az Árva vára-béli szűkös cellát egy kényelmesebb, visegrádi félpanzióval ez idő tájt felcserélő kalocsai érsekről: „gonosz nyelvvel meg akart rontani”, tehát szó sem volt elrontott szerződésről.⁴¹

Fraknói ítéletét nincs sem alpom, sem módom vitatni, csupán némi fenntartással élhetek az általa kidolgozott, ám mai szemmel nézve talán nem éppen kínos pontossággal adatolt kronológiával kapcsolatban, ill. megjegyezhetem, hogy az általam vizsgált négy levél, amelyet ő is Kelcz Imre 18. századi nyomtatott gyűjteményéből átvéve illesztett be a sajátjába, éppen hogy kilóg abból a kézirati bázisból, amelyet Mátyás király leveleinek általa gondozott kiadásához írott bevezetőjében Kelcz lehetséges forrásairól felvázol.⁴² Mindezek alapján tehát eldöntetlen, hogy Kelcz honnan ismerte ezt a négy levelet, az a tény azonban, hogy már a 16. század elejétől kezdve több, fent említett kódexben együtt szerepelnek, egy meglehetősen korán kialakult, önálló hagyományra utal, amelyben a döntő elem egyébként éppen Váradi Péter felpofozásának és bebörtönzésének nem éppen szép históriája lehetett.

És ha már a históriáknál tartunk. Mátyás életéről az 1570-es évekig az irodalomtudomány mostani állása szerint nem született históriás ének, ekkor azonban két olyan szerzőről is tudomásunk van, aki a nagy uralkodó alakját ebben a korban oly népszerű műfajban örökítette meg. Az egyik Göröcsöni Ambrus, a másik Ilosvai Selymes Péter. Göröcsöni műve 1570 és 1573 között jelenhetett meg elsőként Debrecenben, ezt a kiadást

⁴⁰ A kéziratban: *Kyllye et Nezihre*.

⁴¹ FRANKNÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*, Bp., Ráth Mór, 1891 (Magyar Történeti Életrajzok), 299, 374. Ezt támasztja alá Bonfini is, IV, 6, 230. Fraknói ugyanakkor az általa összeállított, Mátyás diplomáciai leveleit tartalmazó gyűjteménybe gond nélkül beillesztette a leveleket, csonka szöveggel, illetve forrásként Kelcz Imrere hivatkozva, 1484-es és 1485-ös keltezéssel: *Mátyás király levelei*, 848 (II, 286), 855–856 (II, 293–294).

⁴² *Mátyás király levelei*, előszó, 10 (VIII).

pedig 1587-ig még további, jelenlegi tudásunk szerint öt kiadás követte, három közülük Kolozsvárott, Bogáti Fazakas Miklós javításaival, a *Canzionaléba* illesztve; majd önállóan, a befejezetlenül maradt mű kiegészítésével.⁴³ Ilosvai művének csak egy töredékes, a Pompéry-kódexben megmaradt, kézzel másolt példányát ismerjük.⁴⁴ 1575-ben írta, részben Bogáti Fazakashoz hasonlóan azzal a szándékkal, hogy befejezze Görcsöni torzón maradt művét.⁴⁵ Mindkét historiaszerző történeti munkákat használt költeménye íráskor: Görcsöni feltehetően Thuróczy krónikáját,⁴⁶ míg Ilosvai, saját bevallása szerint, a Zsámboky-féle, Galeotto művét is tartalmazó Bonfini-kiadást.⁴⁷ Ugyanakkor mindketten merítettek a szóbeli hagyományból is, amelyből több mondai ill. anekdotikus elemet is szerepeltetnek művükben.⁴⁸

Le kell szögeznünk: Görcsöni és Ilosvai műve az első *nyomtatásban* megjelent és (Ilosvai esetében csak töredékben és kéziratban) fennmaradt históriás ének Mátyás királyról; mindkettő a két nagy tiszántúli, protestáns nyomdaközpontnak – Kolozsvárott Heltai Gáspár, illetve Debrecenben Komlós András nyomdája – az 1571-es cenzúrarendeletet követően egyre nagyobb számban világi műveket megjelentető tevékenységéhez köthető. A számukra az adott pillanatban rendelkezésre álló, magyar nyelvű, világi témájú és eladható műveket – egyetértve Varjas Béla megállapításával⁴⁹ – az a „szinte korlátlan mennyiségű” históriás ének (azaz verses, énekes elbeszélő mű) jelentette, amely valahol az oralitás és a kéziratosság határán helyezkedhetett el. Ugyanakkor a műfaj 16. századi töretlen népszerűsége alapján okkal feltételezhető, hogy ami a közkézben és közszájon forgó históriák volumenét illeti, nem lehetett nagy eltérés a század különböző korszakai között; ami pedig a tartalmat illeti, azt nyilvánvalóan befolyásolhatták a változó trendek és a történelmi események.⁵⁰ Lehetséges tehát, hogy a Kovacsóczy

⁴³ Görcsöni históriájának kiadásairól vö. RMKT XVI/9, s. a. r. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 556–570.

⁴⁴ Ez is jól példázza egyébként, hogy esetenként még a 16. század utolsó harmadában is a kézirat és a szóhagyomány a nyomtatással egyenértékű terjesztője lehetett az irodalmi műveknek.

⁴⁵ A szöveget közli és elemzi LÉVAY Edit, *Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról (A Pompéry-kódex)*, ItK, 1978, 647–673.

⁴⁶ RMKT XVI/9, 557.

⁴⁷ *Ultima Pars rerum gestarum Incliti Matthiae Hunyadi Regis Hungariae continens res memorabiles ab expugnatione Viennae Austriae usque ad mortem Regis ex Bonfinio et Sambuci opusculo Continente Egregiae iocose ac facie dicta Matthiae Regis desumpta et in cantione edita. Anno domini 1575.*

⁴⁸ Ezekről lásd RMKT XVI/9, 557; LÉVAY 1978, 669–673.

⁴⁹ VARJAS 1982, 225.

⁵⁰ A históriás énekek és a széphistóriaival, a korszakolással és a további szakirodalommal kapcsolatban vö. ORLOVSZKY Géza cikkét: http://irodalom.elte.hu/villanyspenot/index.php/1574:_A_históriás_ének;_ill._Varjas_Béla_összefoglalását:_VARJAS_1982,_125–131. Varjas a históriás ének elnevezést az elbeszélő énekirodalom egészére nézve alkalmazza, és ezen belül különíti el tematikus alfajokat: történeti ének (ezen belül tudósító és krónikás); széphistória (többnyire szerelmi témájú; azzal a megjegyzéssel, hogy a *szép* jelző gyakran csak a figyelemfelhívást szolgálta); vallásos história. A korabeli szóhasználatban ennek a felosztásnak a logikája nem vagy csak részben érvényesült. A továbbiakban tehát a széphistória és a históriás ének terminusokat én magam is az eredeti, „kevert” értelemben használom, az itt tárgyalt Mátyás-történetek lehetséges „históriái” (értsd: közköltészeti) bázisának képlekeny, nehezen megragadható voltának is megfelelően. A história közköltészeti

kéziratában szereplő történetek netán szintén ennek a nehezen megfogható, esetünkben Mátyáshoz kapcsolódó egykori, inkább szóbeli hagyománynak avagy orális közköltészetnek⁵¹ lennének a megmaradt jelzőkövei? És ha így van, akkor a ránk maradt nyomtatott históriás énekekben milyen nyoma van ennek a korábbi hagyománynak?

Az lenne a kézenfekvő, ha a Bánffy-história, mint egy valóban igen szépen kidolgozott, „széphistóriai” történet (Kovacsóczy címadása az *elegans* jelzővel, mint azt Pírnát Antal a Balázs Mihály által rendelkezésemre bocsátott átiratában feljegyezte, ezt jelentené) szerepelne akár Göröcsőninél, akár Ilosvainál. Hogy ez nem így van, annak két lehetséges magyarázata képzelhető el: vagy nem ismerték, avagy, mint Mátyás pozitív megítélésén foltot ejtő momentumot, tudatosan kihagyták. Ezzel szemben mindkettejük Mátyás-históriájában szerepelnek a török által elfoglalt déli végvárok, nem is kettő, hanem mindjárt négy. Göröcsőni hozza a Váradi Péter bebörtönzéséről szóló, kapcsolódó történetet is, a különbség Kovacsóczyhoz képest annyi, hogy míg előbbinél az ártatlanság vélelme (*sive errore, sive quocunque alio casu*) még fenntartott, addig Göröcsőni egyértelműen Váradi török általi korrumpáltságának tudja be az esetet. A szöveg így hangzik (2449–2500. sor):

Immár két esztendőben fordult vala
Királynac Szeremből meg írtac vala,
Török Czaszár à frigyét meg bontotta,
Neszttert, Killiét egyszer s’ mind meg szállotta.

Az köuet Királyhoz még oda iutà
Két vég házat Czaszár addig rontà,
Ezen Király erőssen meg busulà,
Machumetne ő hitire iratà.

Meg kültem teneked hamis hitödet,
En nem tuttam embertelenségödet,
Küld meg nekem irásom Peczetömet,
Oka te vagy hogy meg vonom beszédömet.

Vivéc Király leuelét az Czaszárnac,
Az Machumet latà ira Mattyásnac,
Köszönetit szomszéd Attafiánac,
Illyen szóual irata az Királynac.

jellegéhez, ill. a história-fogalom 16. századi alakulásához vö. még PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–150.

⁵¹ A közköltészet fogalmához vö. RMKT XVIII/4 (*Közköltészet I, Mulattatók*), s. a. r. KÜLLÖS Imola, Bp., Balassi, 2000, bevezetés (KÜLLÖS Imola), 17–20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2012. CXVI. évfolyam 3. szám

En nem ertem okát indulásodnac,
Leueledben írsz te álhatatlannac,
Okát nem ertem te nagy haragodnac,
Mert nem vétöttem mint io barátomnac.

Rendel házaid mind be irattanac,
Lásd meg őket bekéuel marattanac,
De ez négy házakat bele nem irtác,
Deác büne hogy ők meg nem talaltác.

Galambotz és Nester Feyér vár vala,
Killie, Orsua ez négy szép vég ház vala,
Kiket Machumet meg vétetöt vala,
Frigy kötést Királynac meg külte vala.

Elő hozatà az Czaszár leuelét,
Kiből mind meg érté maga mentését,
Fel szakasztà Király ő frigy leuelét,
Nem lelè irua benne házac neuét.

Nagy haraghya lön az Peter Ersökre,
Hiuata gyorsan Papot eleibe,
Az leuelet adà Ersöc kezébe,
Ez kié az írás tégy választ erre.

Söt az Ersöc latà nem tagadhatà,
Király elöt czac vállát meg vonità,
Király az Ersöket meg fogattatà,
Eiyel titkon gyertyyáuel kénosztatà.

Az Ersöc kényában ottan ki sütè,
Egy Templö Ozporayát Czaszár kültè,
Szörzet dolog volt aszt azért miuelte,
Hogy à négy házat ő be nem iegyzőtte.

Rauasz az Pogánnac ő álnakságát,
Szin alat tartotta czac baratsagát,
Tartoztatà czac két ok meg az Királt,
Hogy meg nem öleté ő à szent latrot.

Gyónto confessora mert nęki vala,
Masic az Pap ölés tilalmas vala,

Arua varában ött vitette vala,
Öröc Tömletzre ot vetette vala.⁵²

Ezzel szemben Ilosvainál híre sincs Váradi Péternek, csupán az szerepel, hogy Mátyás gondban volt az elveszett négy végvár miatt, és élete végéig azt fontolgatta, hogyan szerezhetné vissza azokat (655–666. sor):

Egisz esztendeigh ualaszt nem ada
Baiazet Czaszarnak kiunsagara,
ki kiralitol pinzen frigiet kiuna,
mert eszébe iut uala négy uegh haza.

Kiket Czaszar adiglan megh uótt uala,
miglen király Beczet uitattya uala,
Galambocz es Nesterfeier uar uala,
Killie, Orsoua, ki szép négy uegh haz uala.

Asztalánál gyakran fogadgya uala,
az io Isten ha halalat halasztya,
ez hazakat auagy megh szabaditya,
auagy penigh azokért ő megh halna.⁵³

Lévay Edit azt valószínűsíti, hogy Ilosvai a történetet Göröcsönitől emelte át.⁵⁴ Arra már nem tér ki, mi lehetett az oka, hogy Váradi fogságának a történetét elhagyta. Ismerni biztosan ismerhette, már csak Göröcsöni művéből is. Hogy mégis kihagyta, annak egyik lehetséges oka az lehet, hogy Göröcsöni egyértelműen Váradit beszározó verziója mellett (az persze jelenlegi ismereteink alapján eldöntetlen, hogy a korrupció „szent lator” elleni vádja Göröcsöni saját találmánya, vagy valamilyen ismeretlen forrásból dolgozott) ismert egy a kalocsai érseket kevésbé hibáztató, netán a királyt nem túl kedvező színben feltűnítő történetet, amely éppúgy, mint a Bánffy-história esetében, az itt ismertetett valamelyik latin változat vagy az ezek alapjául szolgáló valamiféle szóbeli vagy írásbeli hagyomány lehetett, *ad absurdum* akár egy dramatizált, történelmi jellegű történet, amelynek létezését a Révay Péternél megőrzött dramatikus momentumok egyébként igazolhatják. Ide illeszkedik a Mátyás-folklór jelenlegi legavatottabb szakértőjének megállapítása is, mely szerint éppen ebben a korban, a 16. század második felében kanonizálódott az a fajta pozitív Mátyás-kép, amely máig meghatározza történelmi gondolkodásunkat, és

⁵² RMKT XVI/9, 296–297.

⁵³ LÉVAY 1978, 664.

⁵⁴ LÉVAY 1978, 669.

amelybe így módon az egyébként indulatos és vérbő természetűnek lefestett király zsarnoki megnyilvánulásainak az emlékei már nem fértek bele.⁵⁵

Ismert megállapítás, hogy a 16. század Magyarországon a széphistóriák százada a magyar/népnyelvi írásbeliség oldaláról, valamint a történetírásé, ha a latinitás felől közelítünk.⁵⁶ Az európai irodalom számos prózai alkotása Magyarországon először mint széphistória jelent meg. Ugyanakkor a népnyelvi históriás ének is hatott a hazai latin írásbeliségre, különösen annak leginkább művelt műfajára, a történetírára: legnevezetesebb egykorú példái ennek a Zsámboky által latin prózára áttüztetett, Eger vár viadaláról szóló Tinódi-ének; az ugyanőáltala készített, Szigetvár 1556-os sikertelen török ostromáról szóló leírás;⁵⁷ illetve Samuel Budina horvát históriás ének alapján készült leírása Sziget 1566-os elestéről.⁵⁸

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a históriás énekeknek csak egy töredékéről van tudomásunk, lévén hogy ezek az esetek többségében megmaradtak a szóbeliség szintjén. Ez fokozottan érvényes 1526 előtti énekköltészetünkre. Annál nagyobb kritikával kell ezután kezelni Göröcsöni Ambrus megállapítását, mely szerint ő lett volna az első, aki Mátyás alakját énekbe öntötte volna („Én nem hallok oly io enek szerzeket, / Kik elü hoznak io feiedelmunket, / Mathias Kyralt, reghy io Vezerunket”).⁵⁹ Lehet, hogy nem volt olyan énekről tudomása, amely Mátyás alakját történetiségében ragadta volna meg, hiszen ezirányú művének legfőbb forrása éppen hogy egy latin nyelvű, prózai történeti mű volt; olyan egyedi történeteket, lett légyen az anekdota vagy históriás ének, amelyek valamiféleképpen a király személyéhez kötődtek, azonban bizonyosan ismert, és ezek között szelektált, egyeseket beillesztve művébe, másokat pedig abból kihagyva.⁶⁰

Összegezve az eddig leírtakat. Az általunk vizsgált két (ill. ha Gregoriáncz török követéről szóló kis történetét is ideszámítjuk, akkor három), latin nyelven lejegyzett anekdota valamiféle korábbi, Mátyás személyéhez köthető, magyar nyelvű írásos és/vagy szó-

⁵⁵ KRIZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2007, 8–9; Uő, *Mátyás-hagyomány az irodalom és a folklór határán (Adatok a Mátyás-folklór XVI. századi történetéhez)*, Ethnographia, 104(1993), 581–590, 586: „Mátyás emberi alakjának kedvező színben való feltüntetése a XVI. század második felének elvárása volt.”

⁵⁶ Vö. pl. VARJAS 1982, 57–62; BARTONIEK 1975, 11–12.

⁵⁷ BARTONIEK 1975, 94–101. Mindkettő az 1568-as első, illetve az 1581-es második Bonfini-kiadás mellékletében jelent meg. Utóbbi magyar fordítása: ZSÁMBOKY János, *Sziget ostromának igen rövidre fogott és hű előadása, amint azt a király számára a napról napra történetek alapján feljegyezték*, ford. M. TIHANYI Gyöngyi = *Humanista történetírók, i. m.*, 402–410. Sziget 1556-os ostromáról az alsólendvai pap és énekszerző Tőke Ferenc írt históriás éneket (kiadása: Balassi Bálint és a XVI. század költői, szerk. VARJAS Béla, Bp., Szépirodalmi, 1979, I, 674–697), amely Zsámboky forrása lehetett. Erről vö. TŐKEI Ferenc, *Tőke Ferenc és Szigetvár = Tőke Ferenc históriás énekei*, Bp., Eötvös József Kiadó, 1996, 5–18.

⁵⁸ A bécsi ÖNB-ben található kiadása: *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quod a Solymano Turcarum Imperatore nuper captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa per M. Samuelem Budinam Labacensem*, Viennae Austriae, ex officina Caspari Stainhofferi, 1568. A szöveg egyik igen korai kéziratos másolatával alkalmam volt találkozni a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1566-os anyagában: HHStA, Ung. Akten 93 (1566), fol. 199–208.

⁵⁹ RMKT XVI/9, 243.

⁶⁰ Göröcsöni forrásairól vö. RMKT XVI/9, 557–558.

beli hagyománynak lehet a dokumentuma. Az egyes történetek megformáltságából, dramatizáltságából következtetéseket vonhatunk le az eredeti, magyar nyelvű hagyomány rögzítettségére, vagyis minél több a drámai momentum, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az eredeti magyar változat is egy kész, megformált, és alkalmasint históriás énekekben – akár írásban, akár szóban – terjedő történet volt.

A legnagyobb fokú dramatizáltság a Bánffy-história esetében mutatható ki. Alapvetően szerelmi témájú történetről van szó, amelyben sajátos magyar szint jelenthet az aszszonyi hűség helyett a szolga hűségének a hangsúlyozása, s ez a motívum⁶¹ egyébként klasszikus hármas szerkezetet mutat: az első próba, amikor Cseneházy a király parancsa ellenére sem hajlandó urát lefogni; a második, amikor kérésére Bánffyt szekérre teszik; a harmadik pedig a levélhamisítás momentuma. Mindez tehát azt valószínűsíti, hogy Kovacsóczy *Elegans historia* címadása (amivel egyébként a latin történet különböző variánsait tartalmazó kódexek közül egyedülálló) nem véletlen, hanem nagyon is tudatos volt, arra akart utalni, hogy ő a történetet egy szóban vagy írásban terjedő, Bánffy Miklósról szóló históriás énekből ismerhette.⁶²

A Mátyás és a török követ című, a Kollár-kódexben a 16. század elején lejegyzésre került történettel egyszerűbb a helyzet. Az Oláh Miklós *Hungariájában* fennmaradt történettel együtt annak a Mátyás korában és a halála utáni években még élő anekdotakincsnek lehet a terméke, amelyből többek között Bonfini és Galeotto is merített.

Jóval ellentmondásosabb a kép, ha Bajazid és Mátyás levélváltását, valamint a kapcsolódó történetet nézzük Váradi Péterről. A kalocsai érseket, éppúgy, mint Bánffy Miklóst, a király fogságba vetette, ez történelmi tény. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a latin nyelvű feljegyzésekben szereplő, a történetet hitelesíteni hivatott levelek egy nagyon korán elkülönült hagyományt mutatnak, nem szerepelnek azokban a nagy levélgyűjteményekben, amelyeket a 15. és a 16. század folyamán Mátyás diplomáciai irataiból összeállítottak, és ez éppen a hitelességüket kérdőjelezi meg. A Révaynál, ha igen későn is megmaradt dramatikus mozzanatok viszont egy olyan szóbeli vagy írásbeli hagyományra utalhatnak, amilyennek a meglétét a Bánffy-história esetében is kikövetkeztettük, és így módon a feltételezett „Váradi Péter fogsága” című históriás éneknek a levelek – amint az egyébként a Göröcsönitől idézett részből is kitetszik – ideális bevezetőül szolgálhattak. A latin nyelvű levelek tehát ebben a kontextusban az ismeretlen lejegyző afféle humanista újjgyakorlatának tekinthetők, egy magyar forrásból ismert, fikatív szituációban. Hipotézisünk ellen szól ugyanakkor, hogy Kovacsóczy viszont, jegyzetei tanúsága szerint hitelesnek tekintette a leveleket, és a Váradi Péter fogságáról írt záró sorai sem mutatják azt, hogy ismert volna valamiféle olyan dramatizált változatot, mint azt (az előjeltől függetlenül) akár Göröcsöninél, akár Révaynál láttuk. Lehetséges, hogy dacára a korán elkülönült hagyománynak, a levelek valóban hitelesek, de az is biztos,

⁶¹ Rokontható pl. az AARNE–THOMPSON-féle mesekatalógusban *A szolga jó tanácsai* című, 910B jelzet alatt szereplő típussal.

⁶² A históriás ének, illetve még átfogóbb néven az énekkers lehetett az a műforma, amely az anyanyelvi szóbeliségről írásbeliségre váltó átmeneti korszakban jószerivel mindenféle műfajú alkotásnak az első kereteit adta. Vö. VÁRIAS 1982, 56–60.

hogy valamilyen Váradi Péter fogságáról szóló történet már igen korán kapcsolódott hozzájuk. Ez lehetett egy önálló, magyar nyelvű hagyomány, adott esetben kerek, megformált történet, de az is lehetséges, hogy a Bánffy-históriával ellentétben a magyar hagyomány kiindulópontját ebben az esetben inkább a latin nyelven kódexről kódexre másolt történeti feljegyzések jelentették.

Mindez arra az átjárhatóságra és kettősségre világít rá, amely 16. századi, „deákos” irodalmunkat általában jellemezte. Mindenképpen revideálni szükséges tehát azt az egyoldalú képet, amely az anyanyelven írott vagy költött históriás énekeket elsősorban az írott és nyomtatott (többnyire latin) prózai források felől tartja megközelíthetőnek. Ez a szemlélet egyrészt ugyanis, mint arra Varjas Béla is figyelmeztetett már többször idézett monográfiájában, nem számol a szóbeliség erős szerepével, másrészt megfelelkezik azokról a kéziratban ránk maradt feljegyzésekről, amelyek éppen a két végpont (a szóbeliség és a nyomtatott művek) között az egyik legfontosabb közvetítők lehettek. Kovácsóczy feljegyzései, mint az a fenti felületes vizsgálódások után kiderülhetett (lásd a hasonló tartalmú közel egykorú kódexeket), ennek a korban elterjedt rögzítési technikának az egyik tipikus példáját jelenthetik. A kérdést ugyanakkor a vonatkozó 16. századi latin nyelvű kézirateink alapos áttanulmányozása még újabb megvilágításba helyezheti.